

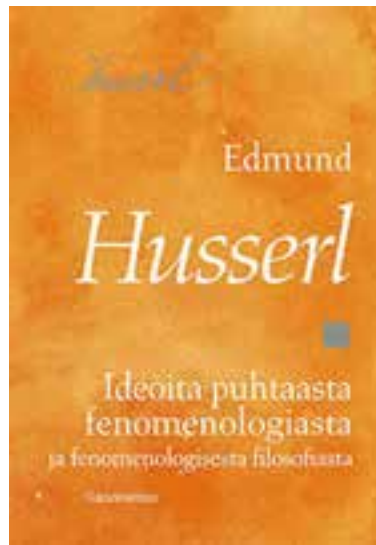
JAAKKO BELT

Fenomenologia alkavana tieteenä

Edmund Husserl, *Ideoita puhtaasta fenomenologiasta ja fenomenologisesta filosofiasta. Ensimmäinen kirja. Yleinen johdatus puhtaaseen fenomenologiaan (Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch, 1913)*. Suom. Markku Lehtinen. Gaudeamus, Helsinki 2017. 367 s.

Edmund Husserlin filosofiaa määrittä 1910-luvulle tultaessa lupaus uudesta tieteestä. Vuosikymmen läpimurtoteoksen *Logische Untersuchungen* (1900–1901) jälkeen ilmestynyt *Filosofia ankarana tieteenä* (1911, suom. 2017) oli poleeminen ohjelmajulistus: naturalismin, psykologismin, historismin ja maailmankatsomusfilosofian vastainen palopuhe. Pari vuotta myöhemmin fenomenologisen tutkimuksen vuosikirjan avausnumerossa julkaistu *Ideoita puhtaasta fenomenologiasta ja fenomenologisesta filosofiasta* (1913) puolestaan linjaa kaavaillun uuden tieteen lähtökohdat ja periaatteet. Nyt suomennetun ensimmäisen kirjan tehtävänä oli Husserlin sanoin esitellä fenomenologian ”yleisimmät ongelmaryhmät, tutkimussuunnitelmat ja menetelmät” kuvaamalla ”puhtaan tietoisuuden yleisimmät rakenteet” (16). Ohjelman ohkeen alkoi näin hahmottua systemaattinen oppi fenomenologiasta filosofiana, joka ”vastaisuudessa voi käydä tieteestä” (17, 322).

Ideoiden menetelmällisenä lähtökohtana on filosofinen asenteenmuutos tai näkökulman vaihtaminen. Niin arkielämää kuin tieteellistä tutkimusta määrittävästä luonnollisesta asenteesta on määrä siirtyä erityiseen filosofiseen tarkastelutapaan, jota Husserl kutsuu fenomenologiseksi asenteeksi. *Ideoissa* Husserl valmistelee lukijaa vaadittuun siirtymään kuvailemalla suhdettamme ympäröivään todellisuuteen. ”Luonnollisesti asennoituneena” kohtamme ympärillämme havainto-objektien lisäksi käyttöesi-

neitä, arvokkaina pidettyjä asioita ja elollisia olioita kuten ihmisiä, itsemme muiden joukossa. Ihmiset havaitsevat ympäristönsä eri näkökulmista, ja erilaisissa kokemuksissa asiat tiedostetaan lukuisin eri tavoin. Maailma ymmärretään silti kaikille yhtenä ja samana, objektiiviseksi asetettuna ajallis-tilallisena todellisuutena. Husserl kutsuu tätä jatkuvaa, kyseenalaistamatonta ja harvoin edes julkilausuttua oletusta todellisuuden olemassaolosta ’yleis-teesiksi’.

Luonnollista asennetta määrittävän arkirealistisen suhtautumistavan metodologinen muutos on Husserlille portti fenomenologiseen asenteeseen. Tavoitteena ei ole kartesiolaiseen tapaan epäillä todellisuutta, saati kieltää maailman olemassaoloa. Sen sijaan on pidät-

tädyttävä kokonaan olemista koskevista arvostelmista, neutralisoitava yleisteesi. Husserl luonnehtii tätä ”sulkeistamisen” tai ”irtikytkennän” liikettä antiikin skeptikoilta lainatulla käsitteellä *epokhē*. Tutkimusta valmistelevana askeleena *epokhēn* voi nähdä yrityksenä vapautua ennakkoluuloista, ajatustottumuksista, perinteen painolastista ja ulkoa tuoduista selityksille. *Ideoissa* uhrataan kokonainen luku sen eritelyyn, mitä kaikkea *ei* saa ottaa annettuna. Arkiymmärryksen ohella tulee sulkeistaa luonnon- ja hengentieteet tuloksineen; transsendentti Jumala; formaalin logiikan, geometrian ja puhtaan fysiikan kaltaiset olemustieteet; jopa oletus kokijasta itsestään inhimillisenä minänä.

Husserl ei kuitenkaan näe sulkeistamista pelkkänä varokeinona ennako-oletuksia, dogmaattista asennoitumista tai kategoriavirheitä vastaan. *Epokhē* voi myös johtaa myönteiseen metodologiseen askeleeseen, fenomenologiseen reduktioon. Tämän asenteenmuutoksen jälkeen todellisuutta ei enää tarkastella kokemuksesta riippumattomien olevien kohdealueina (kuten arkirealismia ja positiivis-tieteellistä ajattelua luonnehtivassa luonnollisessa asenteessa). Fenomenologisessa katsannossa maailma tavoitetaan ainoastaan kokemuksissa, jotka antavat todellisuudelle mielen ja asettavat sen olevaksi eli Husserlin termein konstituivat maailman kohteineen tietoisuudelle. Näin avautuu ”fenomenologian oma maaperä” eli puhdas tai transsendentaalinen tietoisuus uuden tieteen tutkimuskenttänä (68, 175).

Tieteen statusta tavoitteleva fenomenologia ei luonnollisestikaan rajoitu kenenkään tietyn yksilön tietoisuuteen tai satunnaisten kokemusten tarkasteluun. Kuvausten yleisyyden ja yleispätevyyden taakse Husserl esittelee *Ideoissa* kolmannen menetelmällisen välineen: eideettisen reduktion. Siinä lähdetään liikkeelle esimerkkitapauksesta ja muunnellaan sen piirteitä vapaasti mielikuvituksessa. Käymällä läpi riittävästi variaatioita voidaan väitetysti lopulta intuitiivisesti nähdä, mikä pysyy samana kaikissa muunnelmassa ja mitä ilman tutkittua kokemuslajia ei voi kuvitellaakaan. Näin tavoitettavia muuttumattomia eli invariantteja piirteitä Husserl luonnehtii kohteen varsinaiseksi olemukseksi, *eidokseksi*. Psykologisia ilmiöitä havainnoivan empiirisen tosiasiatieteen sijaan Husserl on luomassa puhtaasti kuvailevaa olemustiedettä: ”Fenomenologia ei pyri muuhun kuin olemaan teoriaa olemuksista puhtaan intuition rajoissa.” (127)

Ideoissa niin käsitys luonnollisesta asenteesta kuin siitä irtaantuvasta menetelmällisestä askeleesta on esitetty verrattain suoraviivaisesti ja selväpiirteisesti. Husserl itse sitoutui *epokhen* ja reduktioiden metodologian, reflektion menetelmän sekä intuitiivisen ilmeisyyden periaatteen kehittämiseen uransa loppuun asti. *Ideoista* tuli pysyvästi pysynyt viitepiste niin husserlilaiselle transsendentaaliselle fenomenologialle kuin perinteen jatkona ja sen sisäisenä kritiikkinä syntyneille Heideggerin, Sartren, Lévinasin ja Ricoeurin hermeneuttisille ja eksistentiaalisille muunnelmille. Samoin yritykset naturalisoida fenomenologiaa osaksi nykyistä tietoisuuden tutkimusta ja integroida sen tutkimusvälineitä empiiriin koeasetelmiin ankkuroituvat *Ideoissa* pohjustettuun käsitykseen fenomenologian metodologiasta.

Teoksen monipolvinen vastaanotto- ja vaikutushistoria välittävät Husserlin itsensä, hänen aikalaistensa ja hänen seuraajiensa nostattamia kriittisiä kysymyksiä nykylukijalle: Kuinka luonnollinen on luonnollinen asenne? Onko täy-

dellinen vapautuminen ennakko-oletuksista uskottava tai edes tavoittelun arvoinen ihanne? Mitä tietoisuudesta jää jäljelle, jos se puhdistetaan reduktiossa kaikesta maailmallisesta ja erotetaan ihmispsykologiasta empiirisenä ilmiönä? Sitoudutaanko olemusten näkemisessä metafysiseseen platonismiin tai induktiiviseen konstruktion?

Alaotsikkonsa mukaisesti *yleisenä* johdatuksena fenomenologiaan *Ideoiden* ensimmäinen osa keskittyy metodologisiin valmisteluihin, tutkimuskentän avaamiseen ja ylätasoin käsitteellisiin luokitteluihin. Teoksen puutteet *johdatuksena* palautuvat pedagogisiin ratkaisuihin. Lukijan on vaikea seurata, milloin pohjustellaan tai motivoidaan fenomenologista tarkastelutapaa ja milloin tehdään fenomenologista analyysia tai esitellään sen tuloksia. Käsittelyn yleisyydestä johtuen havainnolliset ja konkreettisesti kehitellyt fenomenologiset analyysit ovat harvassa. Ohimennen saatetaan mainita Dürerin kupari-piirros, optimaalinen tapa kuulla viulun ääni konserttisalissa tai vihan kaltaisten haihtuvien tunteiden tutkimisen vaikeus, mutta vähissä esimerkeissä suositetaan tuttuja ja yksinkertaisia aistihavaintoja, kohteinaan puut ja pöydät. Tutkimuksen etenemiselle ja edistymiselle käytännössä Husserl laatii lähinnä suuntaviivoja, joihin sitoutumalla voi odottaa tuloksia:

”Mikäli oikea asenne on saavutettu ja se on vakiinnutettu harjoittelemalla, mikäli ennen kaikkea on saavutettu rohkeus antautua radikaalin ennakkoluulottomasti ja kaikista yhteisistä ja opituista teorioista piittaamatta olemusten ohjattavaksi, saavutetaan pian horjumattomia tuloksia, jotka ovat kaikille samoin asennoituneille samoja. Näin tarjoutuu myös vakiintuneita mahdollisuuksia välittää itse nähty toisille, koetella heidän kuvailuun, torjua tyhjiä sanamerkitysten huomaamaton vaikutus ja tunnistaa ja karsia intuition vertaamalla pois virheet [...]” (177)

Husserl alleviivaa teoksen alitus-sivuulta asti fenomenologian ai-

nutlaatuusua verrattuna muihin tieteesiin ja sen vierautta luonnolliselle asenteelle. Laadullisen uutuuden korostus ja sulkeistamisen vaade saattavat johtaa lukijaa myös harhaan. Syntyy helposti käsitys, että Husserlin edustama fenomenologia tekisi totaalisen irtioton niin aikansa tieteesistä kuin filosofian perinteestä. Välinpitämättömyyden, saati täydellisen hylkäämisen, sijaan Husserl linjaa fenomenologian tehtäväksi muiden tieteesien – ja fenomenologian itsensä – selvittävän ja arvottavan kritiikin. Käsitellessään esimerkiksi fenomenologisen menetelmän reflektiivistä luonnetta ja ”itsehavainnoinnin” vaikeuksia Husserl näyttäytykin lähitieteesien kehitystä tiiviisti seuraavana ja debattia käyvänä aikalaiskeskustelijana. Välienselvittely empiirisen, kuvailevan ja selittävän psykologian kanssa sekä eronteko introspektion menetelmään sijoittuu tosin osin alaviitteisiin, ekskursioihin ja jälkisanoihin.

Raja railona aukeaa?

Kokemuksellisen maailmasuhteen erittely ei *Ideoissa* rajoitu pelkästään metodologisiin pohjustuksiin. Myös teoksen tärkeimmät käsitteelliset ja systemaattiset linjaukset nivoutuvat tietoisuuden ja todellisuuden suhteeseen. Kenties tunnetuimpana terminä Husserl kehittää ja hyödyntää opettajaltaan Franz Brentanolta juontuvaa käsitettä ’intentionaalisuus’. Yleisesti määriteltynä termi viittaa siihen ”tietoisuuden perusominaisuuteen”, että kokemukset ”ovat tietoisuutta *jostakin*” (167, 290). Kokemusten suuntautuneisuuden takia fenomenologisessa analyysissa ei käsitellä maailmasta irrallista tietoisuudenvirtaa, vaan tutkimuskenttä laajenee kaikkiin mahdollisiin kohdealueisiin sellaisina kuin ne tiedostetaan. Intentionaalisuus luo näin pohjan Husserlin teesille kokemuksen ja sen kohteen korrelaatiosta. Suuri osa teoksen jälkipuoliskosta omistetaan tätä vastaavuutta luonnehtivan *noesiksen* ja *noeman* käsitteparin puuduttavankin hienojakoiselle erittelylle. ”Järjen fenomenologiaa” käsittelevät päätös-

”Tavoitteena oli ymmärtää maailman epäilyksettömyys ja sen oikeutuksen lähde.”

luvat totuuden, evidenssin ja tiedon oikeutuksen teemoineen nojaavat niin ikään intentionaaliseen analyysiin kohteeseen suuntautumisesta ja tyhjän intention intuitiivisesta täyttymisestä.

Intentionaalisuuden eli tietoisuuden suuntautuneisuuden keskeytyksestä huolimatta *Ideoita* tulkittiin aikalaisvastaanotossa paluuna idealistiseen metafysiikkaan. Polttoainetta syytöksille antaa teoksessa toistuva puhe tietoisuuden absoluuttisesta, välttämättömästä ja itseriittoisesta olemisesta, siinä missä reaalille todellisuudelle eli aistihavainnossa tavoitetulle ajallis-tilalliselle olioiden maailmalle annetaan laatumääreitä fenomenaalinen, satunnainen, tietoisuudelle alistainen ja toissijainen (ks. erit. §49). Hämmennystä on herättänyt etenkin muotoilu, jonka mukaan jopa ”olioiden maailman tuhoutuessa” tietoisuuden ”oma olemassaolo jäisi koskemattomaksi”. Ikään kuin tietoisuus olisi Husserlia lainatakseni ”jäännös” maailman tuhoutumisesta. (96–97)

Ideoiden englanninnosta varten 1930 kirjoittamissaan ”Jälkisanoissa” Husserl selvittää kantaansa. Aikeissa ei suinkaan ollut kiistää reaalisen todellisuuden olemassaoloa, saati pitää maailmaa harhana. Päinvastoin tavoitteena oli ymmärtää maailman epäilyksettömyys ja sen oikeutuksen lähde eli tutkia kaikkia mahdollisia kokemuksia, joissa maailman oleminen tulee meille todennetuksi. Lukijoita piti motivoida transsendentaalisiin kysymyksiin eikä puolustaa metafysisistä idealismia realismille vastakkaisena

oppina. Husserl itsekin tunnustaa transsendentaalis-fenomenologisen idealismin perustelemisen jääneen *Ideoissa* puolitiehen, ”ensimmäiseksi ennakoivaksi yritykseksi”. Asiaa ei auttanut, että kolmiosaiseksi aiotun teossarjan toinen nide jäi viimeistelemättä ja ilmestyi vasta postuumisti vahvasti muokattuna (kuten viimeinenkin osa). Siinä oli määrä käsitellä muun muassa transsendentaalisen fenomenologian intersubjektiivista ulottuvuutta ja vastata syytöksiin solipsismista. Husserl jatkoi näiden teemojen työstämistä luentosarjoilla ja käsikirjoituksissa palaten niihin julkaistuissa kirjoituksissa vasta 1920-luvun lopussa. (318–320)

Paul Ricœurin mukaan *Ideoiden* kokonaistulkinta onkin vaikeaa juuri siksi, että idealismi ei siinä ole vielä kunnolla kehiteltyä. Ricœurin osuvaa luonnehdintaa mukaillakseni teosta lukiessa kalvaa jatkuvasti tunne siitä, että olennainen jää sanomatta ja varsinainen mieli täytyy etsiä muualta.¹ Husserl palasikin uransa loppuun asti todellisuuden konstituution ongelmiin, jotka *Ideoissa* jäivät vain ohjelmallisiksi avauksiksi tai kokonaan käsittelyn ulkopuolelle. Esimerkiksi luonnon, sosiaalisen todellisuuden, elämismaailman ja yhteisöllis-historiallisten muodostumien intentionaaliset analyysit kehittyivät täyteen mittaansa vasta seuranneina vuosikymmeninä. Ajallinen ulottuvuus jää *Ideoissa* niin ikään ohueksi. Vaikka Husserl esitteleekin nyt-hetkeen jäsenyväen kokemuksen ajallisen perusrakenteen protentioineen ja retentioineen sekä ruotii muistin roolia reflektiossa, varsinaiset aikatie-

toisuuden erityiskysymykset sysätään tietoisesti syrjään. *Ideoiden* staattinen tarkastelutapa laajenee kokemuksen ajallisten kerrostumien geneettiseen analyysiin ja ilmiöiden generatiiviseen eli ylisukupolviseen erittelyyn 1920–30-luvuilla. Tässä mielessä fenomenologian ”transsendentaalinen käänne” ja *Ideoiden* asema perusteksena voidaan kunnolla ymmärtää vasta Husserlin myöhemmän tuotannon valossa.

Kenties selvimmin *Ideoiden* ensimmäisen osan rajoitukset ja idealismin rajoitteet näkyvät Husserlin tavassa käsitellä transsendentaalista egoa ja sen suhdetta ihmisyyksilöön niin ”luonnonolentona” kuin ”persoonana” yhteiskunnassa (113). Kokemusten subjektia analysoidaan muodollisesti ’puhtaana minänä’, joka on tietoisuuden aktiivisena keskuksena kokemusten välttämätön rakennetekijä ja joka pysyy vaihtuvissa kokemuksissa identtisenä, mutta jolla ei ole varsinaisia ominaisuuksia eikä ajallista hahmoa. Vasta teossarjan toisen osan analyysit subjektin kehollisesta ja sosiaalisesta puolesta tuovat syvyyttä kuvauksiin. Kokemushistorian huomioivat motivaation, taipumusten ja tyylin kaltaiset käsitteet rakentavat kokemuksellisesti rikkaamman kuvan minästä tahtovana, ilmaisevana ja kanssikäyväenä persoonana. Myöhäisessä pääteoksessaan Husserl myöntää, että *Ideoissa* aluksi omaksuttu kartesiolainen tapa edetä sulkeistamisesta ”kuin yhdellä hypyllä” minuuden tarkasteluun toi sen esiin ”näennäisesti vailla sisältöä”².

Kielestä, käännöksestä ja jälkipuinnista

Husserlin kirjoituksiin tarttuminen millä tahansa kielellä vaatii orientoitumista. Kankean poljennon ja abstraktihkon ilmaisen ohella lukijan huomio kiinnittyy terminologiseen moninaisuuteen, joka ei palaudu pelkästään erottelujen ja luokittelujen hienosyisyyteen. *Ideissa* Husserl valottaa joustavaa kielenkäyttöään ja fenomenologista kielikäsitteistään kiertelemättä:

”Ei voida valita keinotekoisia ilmauksia, jotka jäävät kokonaan historiallisen filosofisen kielen ulkopuolelle, eikä filosofisia peruskäsitteitä toisaalta voida vakiinnuttaa määrittämällä ne sellaisilla muuttumattomilla käsitteillä, joiden identifioiminen perustuisi joka kerta välittömästi saavutettaviin intuitioihin; peruskäsitteiden lopullinen selventäminen ja määrittäminen edellyttää yleensä pikemminkin pitkällisiä tutkimuksia. Siksi puhetapoja on usein yhdistettävä niin, että järjestetään yhteen *useampia* tavallisia kielellisiä ilmaisuja, joita käytetään suunnilleen samassa mielessä, ja annetaan terminologinen etusija joillekin yksittäisille ilmauksille.” (17–18)

Ilmaisen keskeneräisyyttä ja käsitteellistä heiluntaa perustellaan myöhemmin teoksessa myös tutkimuskohteen luonteella. Kokeemukset eivät ole tarkkarajaisia tai läpinäkyviä, vaan etenkin analyysien alkuvaiheessa ne jäävät väkisin epämääräisiksi. Niinpä terminologista eksaktiutta ei sovi tavoitella kuvailun osuvuuden kustannuksella: ”Käsitteiden *epätarkkuus*, niiden soveltamisen rajojen virtaavuus, ei ole mikään häpeätahra” (139).

Filosofian klassikoille tyypillisesti *Ideoiden* lukeminen kysyy kärsivällisyyttä. Ajatuskulun seuraaminen vaatii silmää rinnakkais- ja lähikäsitteille, kun määritelmät ja kuvaukset tarkentuvat tekstin edetessä. Kääntäjälle alkutekstin terminologinen huojunta tuottaa ylimääräistä vaikeutta. Luettavuus, uskollisuus alkukielelle ja käsitteellisten yhteyksien

säilyttäminen vaativat jo itsessään tasapainoilua. Rinnalle nousee vielä fenomenologinen ihanne: sanojen täytyisi tavoittaa niissä kuvailtu kokemus.

Markku Lehtinen suoriutuu vaatimusten ristivedossa suomennustetävästään kunnialla. Aiemman *Kriisi*-käännöksen tapaan hän tuottaa alkutekstin huomioiden sujuvaa suomea tinkimättä turhaan tarkkuudesta. Alkukieltä myötäillään julkilausutusti pyrkimällä läpinäkyvyyteen (termit käännetään pääsääntöisesti yhdellä ja samalla vastineella), ja teknisissä ilmauksissa saksan ja klassisten kielten annetaan näkyä suomeen mukautetussa asussakin (esimerkiksi: *originär*, ”originaarinen”). Kielirajoja ei kuitenkaan kunnioiteta orjallisesti. Onnistuneena pidän ratkaisua suomentaa niin *Anschauung* kuin *Intuition* käsitteellä ’intuitio’ unohtamatta verbimuodossa ”näkemiseen” viittaavaa sanastoa.

Husserlin peruskäsitteen *Erlebnis* kääntäminen ”elämykseksi” olisi kaivannut selityksen, vaikka eronteko ”kokemukseksi” suomennettuun termiin *Erfahrung* onkin perusteltu. *Ideissa* Husserl yhdistää *Erfahrungin* tyypillisesti empiristisesti ymmärrettyyn kokemustietoon, aistihavaintoon tai psykologiseen sisäiseen havaitsemiseen (ks. §19–20, vrt. 314). *Erlebnis* viittaa yleisemmin mihin tahansa subjektiivisesti läpikäytyyn tai ”elettyyn” kokemukseen niin yksittäisinä akteina kuin osana tietoisuuden virtaa. Muilta osin loppuun sijoitettu käännoissanasto napakoine selityksineen palvelee lukijaa. Samoin kelpaa suositella Lehtisen laajoja saatesanoja, joissa esitellään niin *Ideoiden* ydinajatuksia kuin Husserlin uran päälinjat lähesyttävästi ja osuvasti.

E erityisesti täytyy kiittää Husserlin omien ”Jälkisanojen” (1930) sisällyttämistä suomennokseen. Yhtäältä kohdatut vastalauseet, väärinymmärrykset ja tiiviinä jatkunut tutkimustyö olivat saaneet 70 vuoden ikään ehtineen filosofin tunnistamaan teoksensa puutteet. Toisaalta Saksassa 1920–30-lukujen taitteessa käytävä kamppailu filosofian suunnasta sysii Husserlia puolustamaan

tiukasti intellektualistiseksi ja rationalistiseksi moitittua universaalista fenomenologiaansa ja ylimalkaan ”järjen tuomiovaltaa” eksistenssi- ja elämänfilosofiaa, antropologismia ja yleistä koulukuntien hajaannusta vastaan. Aikalaisdokumenttina ja itserefleksiona jälkisanat luovat kontekstia lukemiselle ja suhteuttavat sanottua ajan henkeen.

Jälkiviisauden sijaan tekstissä yhdistyvät kirjoittajan filosofiselle orientaatiolle ominaisesti horjumaton luottamus fenomenologiaan ankarana tieteenä ja yhtä vahva tietoisuus siitä, että varsinainen tutkimustyö on vasta alkutekijöissään. Lähes paatokselliseen sävyyn Husserl näkee itsensä tutkimusmatkailijana ja uudisraivaajana, joka on avannut ongelmakentän ja pannut alulle filosofian tieteenä, vaikei ikinä tulisikaan näkemään ”luvatun maan” kantavan kauttaaltaan hedelmää. Samaa hengenvetoon hän korostaa itse olevansa ”*todellinen* aloittelija”, joka toivoo jälkipolvien ottavan tutkimustehtävän omakseen ja korjaavan alkuvaiheessa välttämättä syntyneet virheet. (328)

Husserlin kypsää uraa määrittänyt jatkuva pyrkimys palata perusteisiin, aloittaa alusta ja kokeilla erilaisia ”teitä” fenomenologiseen reduktioon eli etsiä hedelmällisimpiä tapoja johdattaa lukija fenomenologiseen tutkimukseen. Tässä jatkumossa *Ideat* on pikemminkin pelkistetty hahmotelma kuin vivahteikas kokonaiskuva fenomenologiasta. Valmiin tiekartan tai kaikenkattavan kartoituksen sijaan teos tarjoaa välineitä fenomenologian tutkimuskentän työstämiseen.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Paul Ricoeur, *Husserl. An Analysis of His Phenomenology* (1967). Toim. & käännt. Edward G Ballard & Lester Embree. Northwestern University Press, Evanston 2007, 14, 24–25.
- 2 Edmund Husserl, *Eurooppalaisten tieteiden kriisi ja transsendentaalinen fenomenologia* (Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transsendente Phänomenologie, 1936/1951). Suom. Markku Lehtinen. Gaudeamus, Helsinki 2012, 143.